

ПРОЕКЦІЯ ЕТНІЧНОЇ МАРГІНАЛІЗАЦІЇ У ПРОЗОВОМУ ТВОРІ М. ГРУШЕВСЬКОГО «УНТЕР-ОФІЦЕР ТРОХИМ СКАВУЧАК»

Аналіз прозового твору «Унтер-офіцер Трохим Скавучак» М. Грушевського вказує на наявність в автора власної концепції етнічної маргіналізації. Молодий письменник окреслює лінію культурного розриву етнічно свідомої людини і маргінала. На думку М. Грушевського, вона проходить по межі сповідання культури співдіяльності в мережі та підтримання культури належності. Ідея постколоніальної критики червоною ниткою пронизує увесь твір.

Ключові слова: маргінал, маргіналізація, культурний конфлікт, М. Грушевський.

На IX Львівському соціологічному форумі (2015) доктор соціологічних наук С. Макеєв беззаперечно ствердив, що в числі найвиразніших означників української етнічності вітчизняні опитувані, чи не найчастіше, називають прізвище Грушевського. За сучасних нелегких обставин ситуації АТО та «гібридної» війни прізвище Грушевський продовжує залишатися стійким маркером належності до українства. Проте, якщо кинути погляд на не таку вже й віддалену в часі історичну ретроспективу, то про таку постановку питання годі вже було й думати. На рубежі XIX – початку XX ст. світ вступив у добу модернізму, а заразом – і конструктивізму, а відтак – масового наростання суб’єктивізму вкупі з незаперечним зміцненням впливовості теорій заперечення можливостей реалізації людської свободи. Визначними продуктами новітнього часу яких стали нації. А разом з тим й відбулися зміни в баченні та ставленні до конструкторів та «конструкторських бюро» ethnicity. З розвитком таких тенденцій змінилося й ставлення до головного ідеолога та промотора українського національного руху на межі XIX – початку XX ст. М. Грушевського.

Утвердження конструктивізму у своїй основі мало корені романтизму [2, с. 19]. Українцям властива романтичність вдачі й стилістику романтизму масово закріпили в українській свідомості українські художньо-митецькі середовища. Український романтизм не був цілісним феноменом. Він не міг не мати місцем пробування столичний Київ, де постійно зазнав руйнівної імперсько-центристської дефрагментації. Харків уособив гнучку модель імплементації романтичного стилю до періодичних видань та ненав’язливого проникнення в широкі кола освічених читацьких верств. Галичина стала локусом синтетичного вітчизняного романтизму, який зміг пробитися крізь товщу глибоко вкорінених етнічних протистоянь і в літературі, і в малярстві. Літературна Галичина витворила модель тріадного розгортання та просування літературного процесу через творчу співпрацю М. Шашкевича, І. Вагилевича та І. Головацького, та утвердила її, сформувавши «Покутську трійцю» (Василь Стефаник, Лесь Мартович, Марко Черемшина). Цей варіант культурного закріплення зберіг своє право на життя і донині. На зламі XX – XXI ст. виникла знаменита Станіславівська трійця, котра і до нині переконливо веде мову самобутній стилістичний почерк постмодерної української культури й широко відкрила літературну Україну зарубіжним книголюбам. Її фундаторів Ю. Андруховича, Т. Прохазька, Ю. Іздрика читають і шанують не лише в Україні, але й далеко поза її межами.

Культурні феномени неминуче накладають відбиток і на політику. Волею долі, велінням часу та обставин в ідентичнісно глибоко порізненій Європі склався тріумвірат політиків (Драгоманов-Франко-Грушевський), готових гнучко і неухильно, напряду й опосередковано боротися і консолідувати довкола себе змагання за Україну. Спільне, що об’єднувало цих людей – виразна акцентуація етнічності та стійкий нонконформістський досвід. Послідовна мотивація *contra* усіх трьох діячів була винятково продуктивною.

М. Грушевський заявив про себе і в літературі, і в історії. Час від часу порушується питання: власне, служителем Сію чи невтомним трудівником літературної ниви він був [8, 9]? Широкому загалу він більше відомий як творець «Історії України-Русі». І все ж, перш, ніж заявити себе в ролі фундаментального наратора історичного процесу, молодий чоловік намагався ствердити себе на літературній стезі.

Перша точка відштовхування вироблення літературного почерку М. Грушевського – географічна карта. Зауваживши, що місцем проживання праукраїнські племена часто обирали побережжя потужних водних артерій, школяр приходить у літературу в дев’ятирічному віці твором під прозаїчною

назвою «Ріки Росії», написаному на підставі географічного атласу Ільїна [10, с. 28]. Дещо пізніше заявити про себе в літературі хлопець спроможеться і в поетичному жанрі. Поезія потребує накладання дискурсів повсякденності і філософського сприйняття течії життя. Гімназист пробує заявити себе в поетичному жанрі, але змушений констатувати лінійність бачення життєвих колізій, автор змушений визнати, що його рання лірика «трохи об'єктивна, епічна». Молодому чоловікові «... дуже допікало, що письменці ... (Куліш, Галка [Ієремія Галка – псевдонім М. Костомарова], [Марко] Вовчок [Марія Вілінська], Тарас [Шевченко – В. К.]) навіть пишуть й московською, й українською мовою» [2, с. 24]. На його думку, «се дуже збиває ваги у українства...» [2, с. 24].

На гімназійній лаві молодий чоловік обирає літературний псевдонім Михайло Заволока. Під компаративістським поглядом – амбіційно, але без перебільшення суб'єктності автора. 14 жовтня 1884 р. М. Грушевський напише І. Нечую-Левицькому, що «... мало був на Україні, але якомога ... зміг не поневіритись на чужині, але зістатися ширим і сутим українцем. Виписував з Києва книжки українські, пересвідчившись у письменстві, географії та історії українськи[x], як міг це зробити з[а] дві тисячі верстов од Києва» [2, с. 19].

Період вибуху ідентичностей пройшов у гімназиста, значною мірою, під знаком відсторонення та усамітнення, при посиленій концентрації уваги до ухиляння від небезпек, конфронтацій та виснажуючих й нерівносильних протиборств «Надо быть постоянно на стороже против товарищей, надо следить за каждым словом, а то скажеш что-нибудь простое и обыкновенное, а станут над тобой смеяться» [7, с. 52]. Акцентуацію етнічності в характері молодого чоловіка особливо гостро продукувало строкате національне середовище Тифліської гімназії. Подразнення етнічності в оточенні контрспільнот продукує рефлексії ідеологем, поведінки, діяльності, звичаїв, норм у режимі «загострена оптимальність» та «власна самодостатність». До того ж середовище Кавказу пропонувало юнакові широкий спектр репрезентаційних тактик національної гордості.

Саме етнічність наклала виразну проекцію на всі ранні твори М. Грушевського. Школярський лист від 14 жовтня 1884 р. доносить до нас таке формулювання мети життя молодої людини: «щонебудь зробити для України» [2, с. 19]. Українська культура у творчості молодого автора виразно постає як межава. Уже в першому друкованому творі молодого автора «Бех-аль-Джугур» гостро протистоять дискурси повсякденності Заходу і Сходу. Як і автор «Хмар» І. Нечуй-Левицький, тифліський гімназист Грушевський вважав, що утвердити істинну українську ідентичність може лише народовець. Справедливості заради не можна не відзначити, що з часом народовська ідеологія втратить привабливість для М. Грушевського. Відмежуванню від народоства його навчить гіркий досвід пасіонарія українства Сергія Подолинського (1850-1891), який у молодому віці поплатився здоров'ям і життям через засилля чужоземних спецслужб, але zarazом залишив світу свої непересячні візії актуальної і до нині екосоціальної проблематики [3].

У літературній критиці не стихає дискусія, щодо ставлення І. Франка та М. Грушевського до української модерної літератури [1, 7, 8]. Вивчення літературної спадщини першого українського президента дає привід для порушення питання про ставлення і Франка, і Грушевського до модерних феноменів в українській культурі. Очевидний висновок, який напрошується після студіювання дискусійної літератури довкола цього питання, і Грушевський, і Франко прекрасно володіли ситуацією з питання розгортання літературного процесу у світі, але не вважали за доцільне акцентувати увагу на українському модернізмі, з огляду на недостатню структурованість українського суспільства та слабку консолідованість українського етносу на рубежі XIX-XX ст.

На думку М. Грушевською, зрештою, як і М. Драгоманова, як і І. Франка, перший крок у розгортанні процесу етнотворення належить літературно-критичним часописам, які інтелектуалізують і консолідують середовища студентської молоді та етнічно свідомої інтелігенції. Проекцію створення «Літературно-Наукового Вісника» молодий чоловік виношував кільканадцять років, перебуваючи на становищах гімназиста, студента, молодого викладача. Конструювання етнічності неминуче вимагало гострого розмежування в системі координат «свої» й «чужі» і молодий автор, відштовхуючись від літературної традиції «Хмар» І. Нечуя-Левицького, пише повість «Чужі й свої» (1884), у котрій намагається вивести образ ідеального народовця в ібсенівській проекції автономного розгортання сюжету і характерів персонажів. 8 березня 1885 р. він напише І. Нечую-Левицькому про повість «Чужі й свої» (1884): «Народовця я писав ідеального, але що про тутешніх українців – усе не видумане» [2, с. 21].

Письменник-початківець у листі до І. Нечуя-Левицького так викладе фабулу повісті: «Івась, довгенько поміркувавши, наміривсь – таки вчить Катрю мові українській. Хіті в неї, звісно, стало тільки на один раз, й Івась сам це помітив, хоч й кохання засліплює його. Вечером вони йдуть геть за міс-

то, Івась гуля розмовля з Катрею, й йому здається, що Катря його любить – він прийма за кохання її уважливість, її ласку та вона сама чує щось може й згідне з коханням. Івась, як то кажуть, на сьомому небові, але дзус – приїздить пан Верецький, що був за містом, й приходить до Тарасевичей, приходить один, Катря знову у тій атмосфері дурості і панства, з якої на якийсь час витягли її Івасеві речі. Івась здається її чудним і незвичайним, і вона не дуже, не так вже ласкава з їм, як приходить до неї попроситись, їдучи на час продавати своє село. На селі він марить кохання природою, та слуха метикування ляберала-енерала, радикального українця, що приїхав купувати село его. А у В-зі тим часом Верецький засватав Катрю, не люблячи й сподіваючись грошей. Катря згодилась – «партия приличная»; Івась, вернувшись пішов на другий день, узав гарбуза і заслаб, гуляючи під дощем. Одужавши він поїхав геть. Епілог через три роки – Івась недавно вернувся з-за кордону він – багато чого придив[ив]ся «на нашій славній Україні», писав, й йому сучасна українська цвічена громада, сучасна українська праця припала не до смаку. От остатні рядки епілогу – Івась дістав з В-за од одного українця, а той писав, що у В-зі українство прогресує дуже – «збираються, читають і навіть хочуть якусь лицедію пустити, шкода, що Вас немає...». – Усміхаючись, перейшов Івась через покой, замислившись і гірко усміхаючись. «Навіть лицедію яку-небудь грати...». Ет, тай не тільки у В-зі, а скрізь на Україні вдалися українці в лицедії й за тими українофільськими лицедіями забули про саму Україну, за гуком оркестру не чують голосу, що до праці їх кличе, за тим світом, що круг помосту не бачать вони бідної знищеної України. Побачать, почують, та дай Бог тільки щоб не спізнались...

Окрім оцієї главної фабули [виписаний] ще маленький теж нещасливий романець, та ще оказія, як мало не побили п'яного Верецького грузини за дуже горді его кацапські речі» [2, с. 24].

У цій же традиції витримане й оповідання М. Грушевського «Унтер-офіцер Трохим Скавучак». Жанр, в якому на творить молодий автор – невеликий прозовий твір. Не може не впасти у вічі, що прихід молодого автора в літературу був ознаменований добрим знанням літературно-критичної спадщини. У поле зору молодого автора, без сумніву, вже потрапила «История славянских литератур» М. Пипіна та В. Спасовича, «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» М. Петрова. Варто так само зауважити, що навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету принесло М. Грушевському знайомство з вихованцем школи В. Антоновича, видатним істориком літератури М. Дашкевичем, котрий чимало прислужився розгортанню літературного процесу в українському літературознавстві.

Недостатню етнічну самосвідомість молодий письменник схильний розглядати під кутом сатиричної іронії. У роботі «Як я був колись белетристом» М. Грушевський пише: «Далі дещо з соціальної сатири – «Унтер-офіцер Трохим Скавучак», коли не помиляюсь, тип до крайності задоволеного з своїх талантів і успіхів малоросійського унтер-офіцера – за модель служив мені один «дядька» нашого гімназійного пансіону [6, с. 8]. У творі М. Грушевський ключем розуміння українськості робить поняття «мацапура». Український романтизм явився світу завдяки старанням недобросовісного видавця Мацапури, котрий 1798 р. розгорнув видання «Енеїди» І. Котляревського без дозволу автора, розраховуючи на комерційний успіх проекту.

Механізм створення образу в художній сфері – гнучке поєднання конотативно-дисонансних асоціацій. Риторика співзвучності (суголосся) і дисонансу дозволяє рельєфніше окреслити образи, постаті, персонажі, картини, сцени. Фундаментальна проблема, яку ставить та намагається розв'язати в літературі, як наратор, і на політичній стезі, як активний громадський діяч, Михайло Грушевський, як вже йшлося, – розмежування «своїх» та «чужих». Не може не привертнути увагу, що окреслити коло «своїх» можна лише шляхом співставлення з «чужими». Виразно окреслити нестійкий контур етнічності серед багатонаціональної людності 90-х рр. XIX ст. можна було за допомогою невеликої кількості засобів-амулетів. А, якщо точніше, то насамперед, – за допомоги мови та підтримання зв'язків з рідним краєм. Але жоден з цих факторів не можна вважати виразним атрибутивним означником етнічності. Релятивну природу цих феноменів М. Грушевський відзначає в «Унтер-офіцері Трохимові Скавучаку», колоритно вивівши образ українця-маргінала.

Персонаж Трохим Скавучак – українець-хохол зі Слобожанщини. Він знає українську мову, хоч його письмова мова не є досконалою, бо не відповідає лексико-граматичним правилам та дискурсивним запитам героя. Трохим Скавучак не уникає зв'язків з рідним краєм. Етнічну прихильність живить родинне середовище, й, передусім, мати. Трохим трагічно переживає смерть матері, але на батьківщину похорони неї не їде. Певний час він намагається проективно підтримати етнічність одруженням з українкою. Але з часом відступає від своїх початкових намірів. Зрештою над бажанням одружитися з простою українською дівчиною вивисується прагнення підтримання ілюзії любовних стосунків з представницею вищої від нього соціальної верстви. Культура соціальної належності бере верх над культурою етнічності.

Оповідання «Унтер-офіцер Трохим Скавучак» – проекція етнічної маргіналізації. З огляду на етнічну порізненість усі персонажі нарративу сповідають відсторонену колаборацію й дистанційовану комунікацію (гімназист-доглядач пансіону). Допоміжний персонал пансіону мав широкі можливості для втручання в шкільне та особисте життя гімназистів. Школярі сприймали допоміжний персонал пансіону з іронією, що часами переходила в сарказм. Для Заволоки контакти зі Скавучаком, насамперед, – реалізація обмежених можливостей спілкуватися рідною мовою. Для Скавучака ж гімназійне середовище – шанс досягнення загальної та правової грамотності. Автор відверто насміхається над засвоєнням нормативізму та правової культури Трохимом Скавучаком. Про опанування засад правових знань в оповіданні йдеться лише один раз з виразною акцентуацією суб'єктивності права («...сумми юридичних норм, що яко порослі з себе дає суб'єктивні права...»). Про деонтологічну природу права в оповіданні взагалі не йдеться. Скавучак прагне кар'єрного просування шаблями державної служби через службу в поліції. Персонаж не ставить метою досягнути високих щаблів кар'єри. Сарказм гімназистів сягає межі, коли йдеться про уявне розгортання когнітивної кар'єри доглядача аж до досягнення наукових вершин. Але Скавучак не постає перед читачем збентеженим цим фактом. Він переконаний – значна частка когнітивних, культурних та соціальних репрезентацій купується. Проникнення в середній клас шляхом поверхневого опанування іміджу державного службовця – через здачу залікових завдань – йому цілком під силу.

Автор-оповідач-персонаж в «Унтер-офіцері Трохимі Скавучаку» – консолідований наратор. На відміну від вибудованого на відмінності інтерпретацій сміху французьких класицистичних трагедій проєктивна ідентичність Скавучака розчулює до співчуття, як модельянівський Арлекін.

Сюжет твору уривчастий, фрагментарний. Дуже правдоподібно, значна частина сюжетних диспозицій запозичені з реального життя. Автор намагається помірковано відсторонитися значної частки типових колізій гімназійного життя – провокування конфліктів та уникання контролю й покарання за витівки, типових розмовних тем, саботування гімназійних приписів. З листування М. Грушевського з І. Нечуєм-Левицьким випливає, що в оповіданні закладений відступ від реалістичного проєкції сюжету – останній епізод оповідання, що змальовує Трохима Скавучака як імперського жандарма, у послужному списку котрого є наведення порядків серед ще недавно близької і рідної етноспільноти [10, с. 234-235]. Типова схема маргіналізації в молодого автора таки має своє модальне завершення.

В оповіданні, очевидно, цікаво проводилася паралель м'якого та жорсткого відмежування наратора від центрального персонажа оповіді через варіативне вживання імен Трохим-Охрім, але уміщений у XII томі «Творів» М. Грушевського варіант оповідання цей авторський задум до нас не доносить. Можна лише припустити, що ім'я Охрім дає кращі можливості відображення відступної ідентифікації героя. Про відсутність доконаної ідентичності персонажа говорить саме його прізвище, котре натякає, що персонаж покликаний «бути на сторожі і гавкати», а може лише видавати «скавучання».

Перед нами постає картина етнічного зрізу деконструктивізму. Щаблі денаціоналізації – відрив від етнічної звичаєвості, віддаленість від етнічного середовища, проєктивне кар'єрне зростання, як маніпулятивна функція спостерігача (доглядача) в поліетнічному слабо консолідованому середовищі, набуття чужоземної ідентичності через манеру формувати свій імідж за допомогою одягу, недосконалі лінгвістичні запозичення, колабораціонізм, що постає як реакція на обмеженість освітнього статусу, загравання «хохлацтвом». Любов Трохима Скавучака до «Надежды Степановны» зображена М. Грушевським як етнічна ініціація. На час закоханості головний персонаж вже опанував маніпулятивну поліцейську тактику розповсюдження чуток. Трохим Скавучак постає перед читачем доволі успішним проєктом денаціоналізації через допущення до нижніх щаблів соціального ранжування, він має владу над «мугирами», пасивними мовцями, котрі не опанували вміння озвучення своїх домагань та радикальних ідей, а схильні більше слухати та підставляти шиї під жандармські кулаки.

Грушевський, як літератор, полюбляє вклинити фрагмент м'якої нериторичної розв'язки. У повісті «Чужі й свої» – це побиття Верецького. В оповіданні «Унтер-офіцер Трохим Скавучак» – зустріч головних персонажів на Кубані. Культурний конфлікт між Заволокою та Скавучаком не зник, але дистанційована комунікація змушує їх визнати, що вони «розумні і звичайні люди».

Мимоволі постає запитання: утвердженню якої культури надає перевагу наратор-автор і водночас – персонаж Михайло Заволока? Для дев'ятнадцятирічного Михайла Заволоки фундаментального значення набуває не субкультура класу чи верстви, а проблема співдіяльності в нестійкій мережі культурно-етнічних відносин. Особисто приваблива для Михайла Грушевського мережа належності – коло читачів «Киевской Старини». Не все в цьому виданні задовольняє молодого учасника літературного процесу – він не схвалює проб українського письменництва писати водночас українською

та російською мовами. Вагоме психологічне підкріплення своєї проукраїнської діяльності і проба пера українською в літературному жанрі молодий чоловік отримує через листування з І. Нечуєм-Левицьким. Ірреальна культурна мережа відносин, формованих «Киевской Стариною», формує кістяк культурних та інтелектуальних запитів молодого людини. Реально не надто сприятливі обставини дозволяють йому реалізувати систему цих духовно-інтелектуальних поривань. Молодий чоловік знайомий зі світовим літературним процесом на рівні поривань провінційної молоді у відповідь на централістську пропаганду. Він знайомий з особливостями перебігу літературного процесу у вітчизняній літературі. Якість літературного твору значною мірою залежить як від вміння, навичок, багатства мови та досвіду, так і задіяності в літературному процесі. У літературних середовищах відносини конфронтації істотно доповнюються відносинами взаємопроникнення та взаємозбагачення на відміну від політики, де панують прагнення домінування та оволодіння риторичними засобами.

Скавучак послідовно сповідує культуру належності. Він всіляко акцентує свої земляцькі відносини з директором гімназії. Під прицілом особистих інтересів він намагається використати дотичність до гімназійної мережі. Йому характерне атрибутивне засвоєння культури спочатку – через предмети. Згодом культура опановується ним на ускладненому вербально-термінологічному рівні, головним чином – через запозичення лексики, при чому, найчастіше – у спотвореному вигляді. Культура фіктивної належності явно домінує над культурою діяльності та кооперації. Логічною розв'язкою оповіді стає отримання Трохимом Скавучаком чину унтер-офіцера та його прилучення до процесу денаціоналізації українців. Набуття соціально-культурної ідентичності потребує стійких навичок різнобічного трактування та інтерпретації ситуацій. Але досвід і навички володіння ситуаційними обставинами в героя дуже обмежені – «то сварку вчинить із школярами, то не догодить директору, а раз дак якогось в потилицю з церкви погнав» [4, с. 227]. Кар'єра Скавучака непроминально суперечить інтересам оточуючої громади, і відповідно не має ні уявної, ні реальної підтримки груп, з якими він співвідносить свою діяльність.

Відтак цілком логічно виглядає сцена етнічного і соціального дистанціювання Скавучака і українства. Лінія культурного розриву – культура співдіяльності в мережі та культура належності.

Літературну спадщину М. Грушевського варто оцінювати під кутом постколоніальної критики, найтісніше споріднених з ірландським заломленням проблематики національної ідентичності. Відкидання універсальності західної культури було наслідком тривалого заперечення Заходом укоріненості в українській спільноті східних та візантійських впливів. Гегемоністськи-силове культивування тісних зв'язків Польщею та Росією мало наслідком оптимізацію вибору культурних форм для запозичення. Гімназист Грушевський не відкидає впливів ні Заходу, ні Сходу, окреслюючи самобутнє культурне обличчя українського етносу.

Список використаних джерел та літератури

1. Бурлака Г. Письменницька спадщина Михайла Грушевського / Г. Бурлака // М. Грушевський. Твори: у 50-ти томах. – Львів: Світ, 2011. – Т. 12. – С. V-XXIV.
2. Бурлака Г. «Щиро кохати став я отчизну свою Україну» (Листи М. Грушевського до І. Нечуя-Левицького) / Г. Бурлака // Слово і час. – 1996. – № 10. – С. 8-26.
3. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху: Михайло Драгоманов і женецький соціалістичний гурток / М. Гошевський. – Б. м., 1922.
4. Грушевський М. Унтер-офіцер Трохим Скавучак / М. Грушевський // М. Грушевський. Твори: у 50-ти томах. – Львів: Світ, 2011. – Т. 12. – С. 222-235.
5. Грушевський М. Щоденник (1888-1894 рр.) / М. Грушевський; передне слово, упоряд., комент. і післямова Л. Зашкільняка. – Київ, 1997.
6. Грушевський М. Як я був колись белетристом? / М. Грушевський // Предок. – Київ: Веселка, 1990. – С. 5-12.
7. Зашкільняк Л. Поезія Михайла Грушевського / Л. Зашкільняк // Пам'ять століть – 1996. – № 3. – С. 51-60.
8. Романенчук Б. Михайло Грушевський як письменник і літературознавець / Б. Романенчук // Альманах «Провидіння» на 1969 рік. – С. 107-129.
9. Фізер І. Михайло Грушевський як літературознавець та історик літератури / І. Фізер // Слово: збірник українських письменників у екзилі. – Нью-Йорк, 1968. – Вип. 3. – С. 316-329.
10. Шацька А. Літературна спадщина Михайла Грушевського / А. Шацька // Слово і час. – 1996. – № 10. – С. 28-29.